

УДК 930=111=112.2:355.425.2(091)(477+4-15)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-04

**ОСОБЛИВОСТІ КОЛАБОРАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У КОМПАРАТИВНОМУ АСПЕКТІ
(АНГЛО- ТА НІМЕЦЬКОМОВНА ІСТОРІОГРАФІЯ)**

В. І. Семененко, В. В. Петровський

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
v.i.semenenko@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9164-1783>

У статті подано огляд сучасної англійської та німецької літератури, присвяченої процесам колаборації населення окупованих гітлерівською Німеччиною України та держав Західної Європи. Звернуто увагу на складність, болісність цієї теми, вона викликає багато гострих дебатів, непорозумінь. Наголошено, що після закінчення Другої світової війни у багатьох країнах у дихотомії «жертва-злочинець» намагалися визнати для себе лише перше поняття. Автори розкривають особливості окупаційної політики рейху, які значною мірою визначали форми та масштаби колаборації. Доведено: активними колаборантами, що співпрацювали з окупантами на ідеологічному ґрунті була незначна кількість громадян. Основну увагу приділено особливостям форм колаборації в Україні та Західній Європі, визначено ті причини, які призвели до кардинально різних моделей колаборації. Зроблено висновок щодо практичної фатальності форм співробітництва частини населення з окупантами, хоча для останніх колаборація виявилася набагато вигіднішою.

Ключові слова: колаборація, окупанти, Голокост, «сірі зони», Друга світова війна.

В статті представлено огляд сучасної англійської та німецької літератури, присвяченої процесам колаборації населення окупованих гітлерівською Німеччиною України та держав Західної Європи. Звернуто увагу на складність, болісність цієї теми, вона викликає багато гострих дебатів, непорозумінь. Наголошено, що після закінчення Другої світової війни у багатьох країнах у дихотомії «жертва-злочинець» намагалися визнати для себе лише перше поняття. Автори розкривають особливості окупаційної політики рейху, які значною мірою визначали форми та масштаби колаборації. Доведено: активними колаборантами, що співпрацювали з окупантами на ідеологічному ґрунті була незначна кількість громадян. Основну увагу приділено особливостям форм колаборації в Україні та Західній Європі, визначено ті причини, які призвели до кардинально різних моделей колаборації. Зроблено висновок щодо практичної фатальності форм співробітництва частини населення з окупантами, хоча для останніх колаборація виявилася набагато вигіднішою.

Ключевые слова: колаборація, окупанти, Холокост, «сері зони», Друга світова війна.

The problem of collaboration in Nazi-occupied Ukraine and Western Europe by Germany and its allies is discussed in this article. It is emphasized that almost 75 years after the end of World War II, discussions on this issue have not stopped yet, which intensified after Western historians proved the futility of the efforts of a number of politicians to present a number of nations as exclusively victims of the invaders. Some examples of such attempts made by Charles de Gaulle in France are cited in the article. Analysis of English- and German-language historiographical sources of the late XX – early XXI centuries testifies that the authors deviate from the «black and white» opposition of the «collaboration-resistance» ligament and prove that there were a lot of «gray zones» in it. We are also talking about those varieties of the occupation regime that inevitably predetermined the scale and forms of collaboration and its impact on the society.

The history of the appearance of the interpretation of the «collaboration» concept starting with the XIX century and its political and emotional interpretation during World War II is considered. It is proved that in almost all European countries including Ukraine the number of active collaborators that is individuals who collaborated with the occupiers on an ideological basis remained small. The vast majority of citizens adapted to the situation choosing the model of behavior that corresponded to their moral and ethical qualities. Considerable attention is paid to the analysis of the motives of collaboration, the spectrum of which was very diverse. In addition it is very difficult to establish the true reasons for cooperation with the occupiers because the collaborators understood well the attitude towards them in the society and therefore disguised themselves. The conclusion of the authors of monographs and articles is unequivocal: the occupation regime in Ukraine and in the countries of Western Europe differed significantly in character especially in terms of cruelty and cynicism. It has been established that helpfulness or passive helpfulness was characteristic for most Western Europeans. Neither resistance nor active cooperation with the occupiers was equally undesirable for them. It is noted that the attempts to selectively read the past still do not stop which is unacceptable from the point of view of the true memory of World War II. The conclusion that the collaboration is more beneficial for the occupiers cannot be an excuse for hiding the facts of cooperation with the occupiers of the local population.

Key words: collaboration, occupiers, Holocaust, «Gray areas», World War II.

Серед проблем, які викликають інтерес не лише професійних істориків, але й широкого загалу, історія Другої світової війни займає, без перебільшення, одне з ключових місць. Незважаючи на десятки тисяч наукових праць різного масштабу та змісту, публікації на цю тему продовжують заповнювати полиці бібліотек і сайти Internet. Протягом ХХІ ст. історики не втратили зацікавлення до опису й аналізу воєнних дій, але вони вже не є домінуючими. На передній план вийшли соціально-антропологічні аспекти, мікроісторія, зокрема, питання, пов'язані зі співробітництвом певних груп населення з окупаційними структурами. Безумовно, ця тема надто болісна, викликає багато непорозумінь, гострих і тривалих дебатів, як це було, наприклад, після публікації у серпні 2000 р. монографії професора нової історії Принстонського університету, поляка за походженням Я.Т. Гросса «Сусіди: історія знищення єврейського містечка» – спершу польською, наступного року – англійською мовою.

Як висловився автор статті у «Gazeta wyborcza» Я. Жаковський, ця книга – «атомна бомба з уповільненим запобіжником». За вересень 2000 – лютий 2001 рр. щомісячно про неї друкувалося в газетах, журналах чи збірниках по 100 статей [30, р. 6]. Польське суспільство виявилось не готове визнати той факт, що Польща була не лише жертвою нацистів. Адже частина поляків, хай і відносно незначна (у країні не було ні свого В. Квіслінга, ні Ф. Петена), допомагала гітлерівцям експлуатувати державу, здійснювати акти Голокосту.

І подібна реакція – не виняток. Намагання окупованих країн і навіть держав, союзних рейху, визначити себе у якості жертви, досить розповсюджене. Наприклад, Австрія вважала себе першою жертвою нацистів, хоча саме австрійці були ледь не кращими виконавцями рішень А. Гітлера, ніж уродженці Німеччини. Навіть у 2005 р. професору історії Східної та Центральної Європи університету Берклі Д. Коннеллі один з польських колег зауважив, що в Польщі питання співробітництва з окупантами не вивчають, бо його не існувало в 1939-1944 рр. Хоча все ж дискусії відбувалися, а в країнах Західної Європи і США на той час з цієї проблеми з'явилося чимало літератури [5, р. 772]. Після звільнення Франції від окупантів до осені 1944 р. Ш. де Голль доклав багато зусиль, щоб довести: Франція була «монолітом антифашистського руху». До того ж маріонетковий уряд Віші знищив дуже багато компрометуючих документів. Зусиллями істориків Р. Пакстона, С. Кларсфельда, Б. Гордона та багатьох інших було доведено, що не більше 1 % населення активно боролися проти нацистського режиму [18]. Тому судові процеси над колаборантами в 90-х рр. водночас були і «змаганнями спогадів» [18].

В Радянському Союзі протягом 1943-1953 рр. було арештовано більше 320 тис. колаборантів, в тому числі в Україні – 93590 [2], хоча є й значно більші цифри у зарубіжних

дослідників [11]. До 1990-х рр. всі радянські колаборанти вважалися зрадниками або прямими посібниками окупантів. Не існувало досліджень, які б аналізували причини співробітництва з ворогом, ідеологічні, політичні, психологічні чи побутові розмірковування, які штовхали громадян до колаборації. Не висловлювалось думки на зразок висновку канадської дослідниці Д. Берген: «насильство нацистів породжувало колаборантів» [17].

У незалежній Україні колаборація – непопулярна тема, хоча такі автори, як В. Шайкан, І. Дерейко, деякі інші зверталися до неї. У 90-х рр. цю тему вивчали єврейські історики, але їхні висновки інколи надто суб'єктивні. Деякі з них вважали українців найгіршими колаборантами. Хоча відомий американський вчений Д.А. Армстронг підкреслював, що з моральної точки зору колабораціонізм українців необхідно оцінювати дещо по-іншому, ніж у інших націй, тому що в них не було власної держави [16].

Зважаючи на ситуацію, що склалася навколо дослідження процесів колаборації, ставимо завдання зробити докладний огляд сучасної англо- та німецькомовної літератури з проблеми, привернути увагу до необхідності розгортання компаративних підходів у студіюванні проблеми.

В західній історіографії постійно відбувається пошук нових теоретико-методологічних підходів до висвітлення цілого комплексу питань історії Другої світової війни. В контексті нашої теми, вважаємо, на увагу заслуговує доробок американського автора В. Рьора (м. Альбукерк, штат Нью Мехіко), який наприкінці 90-х рр. ХХ ст. розробив класифікацію форм управління в окупованих Німеччиною державах. Саме від її особливостей значною мірою залежав рівень, масштаби, наслідки колаборації, хоча прямої кореляції могло і не спостерігатися. Наведемо різновиди виділених ним форм: т.зв. «союзне управління», коли існували договірні стосунки з привілейованими класами суспільства, управлінську діяльність яких контролював високопоставлений представник нацистів; наглядове управління: всі гілки місцевої влади знаходились під пильним контролем фахівців рейху; урядове управління: певний рівень місцевого самоуправління, але органи влади окупованої країни мали право надавати вказівки лише середній ланці чиновників; колоніальне управління: весь головний апарат створено з представників пануючого окупаційного режиму [27, р. 14].

Зауважимо, що поняття «колабораціонізм» з'явилося ще на початку ХІХ ст.: у 1802 р. так іменували незаможних студентів, які за певну плату допомагали багатим однокурсникам долати труднощі навчання. Потім на початку ХХ с. це поняття стосувалося італійських соціалістів, які свідомо співпрацювали з буржуазним урядом своєї країни (*collaborazione*). Причому така співпраця не вважалася ганебною [24, р. 10]. Ситуація Другої світової війни внесла суттєві корективи щодо значення цього терміну. Він став зневажливим, його розуміли як «допомога ворогу», «підтримка окупаційних сил», «робота, спрямована проти фундаментальних національних інтересів», навіть «зрада» або «державна зрада» чи «танці під музику окупантів». На думку соціологів США, у більшості випадків це було типово «антагоністичне співробітництво». Однак дослідження вчених Заходу довели, що це явище надзвичайно складне і навіть сама ідея колаборації – не що інше, як результат суб'єктивного підходу до даного явища. Більшість аналітиків стверджують, що в дихотомії «окупанти-окуповані» головним є лише перший чинник, тому він вимагає чи дозволяє співпрацювати. У залежності від форм окупації виникають і різновиди, масштаби колаборації. Доведено, що активними колаборантами у всіх окупованих державах була незначна кількість громадян, ще менше – співпрацювали з суто ідеологічних мотивів. Більшість людей, як правило, намагалася пристосуватися до ситуації і вибирала ту модель поведінки, яка залежала від морально-етичних цінностей особи, розуміння і глибини вітчизняного патріотизму [20; 27, s. 49].

При аналізі неполітичного, індиферентного співробітництва з окупаційними структурами термін «колаборація» не може використовуватися з повним правом. Тому автори Західної Європи і США застосовують поняття «співробітництво», «кооперування», «участь місцевого населення». Таке співробітництво між окупантами і місцевим населенням чи органами влади, дозволеними нацистами, діяли переважно у сферах, де їхні інтереси

перетиналися. Звичайно, представники Німеччини чи інших держав – її союзників – першочергово враховували саме власні інтереси, навіть коли для цього використовувалися технологічні новації. У країнах Західної Європи економічна колаборація змінила природу, характер багатьох національних економік. Не випадково після 1945 р. не лише у Норвегії, але й в інших державах спостерігалось економічне зростання [12; 6, р. 148].

Зараз добре відомо про різновиди колаборації: політична, економічна, ідеологічна, інтелектуальна, культурна, «горизонтальна». У 1968 р. С. Хоффман виділив дві принципово різні форми колаборації: державна (добровільна чи примусова) з метою підтримання суспільного порядку і життя. З точки зору окупованих – в інтересах як окупантів, так і місцевого населення (саме таку мету ставив уряд Віші у Франції і його лідер маршал Ф. Петен). Друга форма – індивідуальна, вона може мати ідеологічні чи побутові причини. Польський історик Ч. Мадайчик розподіляв колаборацію на «корисну» і «шкідливу», хоча різниця між ними надто пориста. Берлін мав групу експертів з проблем колаборації (О. Абетц, Р. Ран, М. фон Кілінгер, Е. Вессенмайєр, Р. Нойбахер), які менше всього наголошували на ідеологічних її аспектах. Для них на першому плані були проблеми постачання для рейху матеріальних і людських ресурсів. Відомо, як німці оцінювали колаборацію: «Дайте мені ваш годинник, і я вам буду говорити, котра година» [4; 6, р. 9].

Для пострадянської України історія Другої світової війни, як писав у 2005 р. професор Лейпцизького університету В. Їльге, – центральний елемент націоналістичної (так у тексті – Авт.) переоцінки минулого. Він вважає, що національна історія належить до типу політичної історії, підкреслюючи умовний кордон між «собою» та «іншим». Аналізуючи підручники українських авторів 90-х рр., В. Їльге доводить, що в них українська нація, дистанцюючись від радянської сутності та її неморальної теорії, виглядає в період Другої світової війни майже гомогенною нацією жертв [13, р. 49-50]. У свою чергу, професорка Технічного університету Берліна Фр. Брудер у 2010 р. відзначала селективність у виборі історичного фактажу, затінюючи «неприємні» сторінки минулого. Недостатньо розроблена, з її точки зору, і гетерогенність української політики пам'яті, особливо про 1941-1944 рр. Нарешті, ад'юнкт-професорка Інституту європейських, російських та євразійських студій університету в Карлтоні (Канада) М. Ніколко у 2018 р., посилаючись на висновки ад'юнкт-професорки університету Тафта (Медфорд, штат Массачусетс) О. Шевель, критично оцінила історичну політику уряду України [23, р. 74]. Як у радянські часи, було взято мандат на те, що тільки він може інтерпретувати історію: вирішувати, хто герой, а хто злочинець. Події війни часто подаються, вважають вони, лише в чорно-білому варіанті, хоча західні вчені давно довели наявність т.зв. «сірих зон», особливо при аналізі колаборації. Не взято до уваги європейські стандарти меморіалізації, коли жертви політичного насильства серед цивільного населення в центрі уваги – незалежно від того, хто його вчинив, тому що виконавців необхідно осуджувати незалежно від їхніх мотивів [13, р. 48-50; 3; 23, р. 85].

Деякий час вважалося, що з окупантами в Україні співпрацювало небагато громадян, але подальші дослідження довели хибність цієї думки. Скажімо, лише в Києві адміністративний апарат з місцевих жителів налічував 19 тис. осіб, у Сталіно (Донецьк) – 6500 і т.д. [26]. Як правило, це були українці, росіяни, фольксдойчі. Адміністрація надзвичайно рідко (як і українська допоміжна поліція (Hilfswillige або хіві) приймала участь у розстрілах, але активно допомагала німцям у вирішенні т.зв. «єврейського питання». Без участі місцевих колаборантів, як доведено істориками, фашисти не змогли б знищити в Україні 1,5-1,6 млн. євреїв [7, р. 76]. Бургомістри, їхній апарат не лише поповнювали бюджет рейху майном, цінностями страчених жителів, але й наживалися самі. Більше того, розбещували населення, роздаючи йому майно жертв; розподіляли квартири, будинки забитих євреїв. Дуже мало джерел, які б могли пояснити, за якими мотивами громадяни йшли працювати до окупаційної адміністрації. Недостить матеріалів про їхні професійні якості, хоча в документах окупантів містяться скарги на їхню некомпетентність. Спогади ж самих колаборантів, як і матеріали судових процесів надто суб'єктивні. Мотиви були різні: бажання матеріальної вигоди і соціального зростання, допомога сім'ї, друзям, гарантія від

вивозу на роботу до Німеччини чи депортація. В адміністраціях Житомирського, Мелітопольського, Запорізького регіонів було багато фольксдойчів, які зазнавали переслідувань з боку радянської влади. Тому вони бажали помсти і поліпшення свого майнового та фінансового становища. Наприклад, М. Ейкель (прокурор Міжнародного кримінального суду в Гаазі) наводить приклад біографії мера Запоріжжя Я.Г. Вібера. До 1941 р. він працював рядовим бухгалтером, хоча мав вищу освіту, тому для нього це була неприкрита дискримінація. Його замісника – теж фольксдойче І. Реймера радянське керівництво звільнило з роботи в школі, а це викликало у нього глибоку образу, він дійсно страждав від несправедливості [10, с. 103]. Деякий час, як відомо, обидві фракції ОУН співробітничали з окупантами в надії на те, що вони дозволять створити Українську державу. Крім того, в органи управління ішли ті, що були незгодні з політикою більшовиків, маючи надію на поліпшення життя під владою «європейців», особливо в селах. Саме тому, як встановила В. Лауер (університет Людвіга Максиміліана в Мюнхені), в Житомирському регіоні на службу в окупаційні органи місцевої влади пішли вчителі, лікарі, бібліотекарі, священики (середній вік – 40 років). Висловили бажання і колишні царські чиновники, які не могли не постраждати від репресій 30-х років [10, р. 101, 108-111].

Професорка східноєвропейської історії Гейдельберзького університету Т. Пентер теж підтверджує, що виявити мотиви колаборації в Україні досить важко. Адже під час допитів та судових засідань колаборанти всіляко викручувалися. Вона твердить, що для осіб з Центральної та Східної України не були характерні націоналістичні погляди, більшість з них не постраждала від репресій радянської влади [2]. Чи мав значення мотив антисемітизму – встановити практично неможливо, тому що в судах не згадували взагалі про це явище як мотив, хоча воно реально існувало в Україні. Дуже часто переважав грубий прагматизм, фінансово-матеріальні розрахунки. Адже раціон української допоміжної поліції був таким же, як у німецької. Радянські військовополонені згоджувалися служити окупантам, щоб не загинути від голоду чи епідемій. За її даними, на Донеччині 50 % колаборантів були українцями, 22 % – фольксдойчами, 21 % – росіянами, 7 % – представниками інших етносів [26]. На думку інших зарубіжних авторів, між колаборацією і лояльністю була «моральна сіра зона», тому явища співробітництва з окупантами надто важко оцінювати. Згадуваний нами професор-соціолог Я.Т. Гросс і науковий співробітник Центру перспективних досліджень Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні М. Дін підкреслили моральний тягар, який несли колаборатори. Адже вони жили поряд зі своїми сусідами, знайомими, відчуваючи їхнє презирство. Після відступу німців їх часто видавали радянським органам правопорядку [26].

В сучасних дослідженнях питань колаборації є важливі уточнення. Зокрема, автори звертають увагу на те, що хоча переважна частина хіві складалася з українців, але дуже часто командні функції виконували фольксдойчі, яких у частинах допоміжної поліції було до 10 %. У Житомирському регіоні німці в 1942 р. сформували допоміжну поліцію виключно з них, керуючись, звичайно, расовим принципом. Ці загоны навіть за кольором обмундирування (зелений) відрізнялися від форми української поліції, що мала чорний колір. Заслужений професор у відставці Колумбійського університету І. Дік, досліджуючи діяльність допоміжної поліції у Житомирському генеральному комісаріаті протягом проведення «другої хвилі» Голокосту в 1942-1943 рр., підкреслює, що нацисти зуміли втягнути колаборантів у злочини. Аналізуючи радянські архіви, він писав, що після масових вбивств поліцейські настирливо полювали на євреїв, які ховалися чи в лісі, чи в чистому полі у схованках, чи в будинках українських селян. В літературі висловлена думка, що починаючи з 1941 р., серед колаборантів були відверті садисти. Про це свідчить факт розстрілу у вересні в Радомишлі 561 молодого єврея саме загоном допоміжної поліції, а 1107 старших за віком стратили німці [9, р. 256; 8, р. 169, 175].

І. Дік у своїй монографії 2018 р. відзначив: окупаційний режим на Сході і Заході Європи відрізнявся за характером, особливо за рівнем жорстокості. Європейці у своїй більшості змирилися з окупацією («медовий місяць» західноєвропейців з рейхом). Якщо на

території Радянського Союзу колишні еліти були знищені, то на Заході німці шукали посередників з правлячих класів, які могли служити окупантам. Щоб досягти бажаної мети, там окупанти маневрували, а частина населення була згодна позбавитись від етноменшин, насамперед євреїв, тому підтримувала політику геноциду навіть без заохочування окупантами. У суспільствах, що жили під окупантами, мали місце й інші конфлікти, які пояснювалися ідеологічними, соціальними, етнічними причинами, а це було вигідно німцям. Для переважної частини громадян Європи була характерною послужливість або пасивна послужливість. Багато західноєвропейців бажали залишатися поза політикою, соціально неушкодженими, не зачепленими війною. Тому для них були рівно небажаними ні опір, ні колаборація. З їхньої точки зору, представники обох цих напрямів відносились до своєрідних фанатиків. Колаборація мала там багато форм: від факту порятунку від спраги німецького есесівця – до видачі гестапо ворога нацизму. Діячі руху Опору Франції вважали колаборантом відомого співця, актора М. Шевальє, який давав концерти німецьким військовослужбовцям, а також полоненим французам у таборах Німеччини. Після серпня 1944 р. його відділи під суд, але судді його оправдали. Однак потім ні Велика Британія, ні США не видавали йому візи для перебування на їхніх територіях. І. Дік і професор Стенфордського університету Н.М. Неймарк підкреслюють всю складність проблеми колаборації. Наприклад, деякі польські поліцаї в Польщі вишукували євреїв, щоб віддати їх на смерть німцям, а в кінці тижня зустрічалися з антифашистами, щоб обговорити черговий акт диверсії проти окупантів. Навесні 1945 р. у Берліні тисячі молодих скандинавів, бельгійців, французів загинули, захищаючи нацизм, але більшість з них широко вважала себе захисниками свободи, демократії, соціалізму [7, р. 4-6].

Для нацистської Німеччини найбільш придатною для колонізації, забезпечення «життєвого простору» вважалася Україна. Ні Західну Європу, ні Скандинавію А. Гітлер не вважав територією, яку необхідно колонізувати. Хоча в регіоні від Бельгії до східної Франції він планував поселити фермерів з південного Тіролю, виселивши місцеве населення. Францію диктатор бажав бачити в кордонах 16 ст. Розроблялися й плани створення у Західній Європі 7 федерацій під егідою Німеччини. Такий документ у березні 1943 р. розробив міністр окупованих територій А. Розенберг, передбачивши навіть європейський паспорт для громадян цієї міфічної «Європейської конфедерації» [21, р. 3-4; 19]. Існувала також ідея створення «Велико-німецького рейху», до складу якого увійшли б: протекторат Чехії і Моравії, а також Норвегія (норвежців іменували «північними арійцями»), Данія, Голландія, Фламандський регіон Бельгії, Люксембург. Звичайно, ні незалежності, ні навіть куцої автономії цим «німецькоподібним країнам» не планувалося надавати [33, р. 7-8].

Знаючи буденність окупації в Україні, можна лише подивуватися, до якої міри вона кардинально відрізнялася, скажімо, від життя в підкореній німцями Данії. В сучасній літературі стверджується, що протягом 1940-1945 рр. Данія більше постраждала від бомбардувань британської авіації, а також терору, який чинили нацисти у відповідь на спорадичні акти Опору. Інколи такі напади організовували німецькі агенти-провокатори. Ще в 1942 р. журналіст С. Гудме назвав Данію «гітлерівською моделлю протекторату», а сучасні вчені – «зразковим протекторатом». В літературі звертається увага на те, що німецькі військові «насолоджувалися життям» в Данії; до кінця війни німецьким керівникам юридично підпорядковувалося лише Міністерство зовнішніх справ. Уповноважений рейху вів нагляд за урядом, надсилаючи через це Міністерство «побажання», при цьому ніяких законів, які б нормували таку співпрацю, прийнято не було. Данський термін «leefbaarheid», який означав можливість жити з певною повагою, тобто лікуватися, мати соціальний захист, достойну оплату професійної праці, можна використовувати до опису реалій повсякденного життя данців у роки війни. Дійсно, продовольчий раціон населення був навіть вищим, ніж у Німеччині, тому що окупанти не проводили ніяких насильницьких акцій у сільському господарстві. 100 тис. жителів Данії мали піврічні контракти з рейхом на постачання продукції. Як і до війни, функціонувала торгівля, і хоча валовий внутрішній продукт Данії впав на 20 %, але в порівнянні з іншими державами це була невелика втрата. Данські фірми з

задоволенням приймали запрошення з рейху взяти участь в експлуатації окупованої території України. Використовували вони й працю радянських військовополонених. Населення не вважало місцеві органи влади маріонеточними, хоча данські чиновники й підтримували ті чи інші рішення окупантів. Однак траплялося, що директиви нацистів або не бралися до уваги, або не виконувалися. Німцям так і не вдалося перебудувати данську систему управління та індустрії, яка залишалася більш автономною, ніж, наприклад, у Нідерландах. На роботу до Німеччини більше данців поїхали добровільно, ніж примусово. Данська поліція, на відміну від української допоміжної поліції, не брала участі у переслідуванні та депортації євреїв, тому що підпорядковувалася вітчизняній владі, а не в силу своєї гуманності. Лише у серпні 1943 р., після ряду страйків і конфліктів, окупанти роззброїли армію Данії [35, s. 15-19, 24-26; 15, p. 56-64].

Що стосується Франції, то саме там маршал Ф. Петен першим запропонував у жовтні 1940 р. А. Гітлеру співробітництво. А вже останній вважав: «Франція расово стає все більше негроїдною, тому можна говорити тепер фактично про створення африканської держави на французькій землі». Прихильники Ф. Петена порівнювали його з Ж. де Арк, Ісусом Христом, вважаючи, що він пожертвував собою заради спокутування гріхів французького народу [14, р. 6]. Для введення населення в оману він оголосив курс на «національну революцію» заради відродження Франції. Але негативні явища в повсякденному побуті населення залишалися значними: у 1943 р. калорійність їжі у французів стала найнижчою у Західній та Північній Європі – менше половини рівня 1940 р.; молоко для малюків видавалося за продовольчими картками; більше половини промислової і сільськогосподарської продукції надходило до рейху. Зате німецькі чиновники регулярно вели розмови з банкірами, промисловцями, бізнесменами Франції про створення в майбутньому Сполучених Штатів Європи з єдиною валютою і митною системою. Уряд Віші під диктовку нацистів прийняв 26 законів і 24 декрети антисемейського змісту, хоча лєвова частка французьких євреїв були асимільованими. Звичайно, антисемейські настрої існували у Франції в 30-х рр., які пояснювалися процесами девальвації франка, депресією, політичною нестабільністю, що ускладнювало життя. Тому деякі кола суспільства в пошуках цапів-відбувайлів вибрали саме євреїв. Їх почала дратувати навіть подібність ідиша з німецькою мовою. Висока зайнятість євреїв у кінематографі, мистецтві викликала справжню лютю. Євреїв асоціювали з лихварями, капіталістами, а це злило як правих, так і лєвих; лунали розмови про негро-юдео-саксонську корупцію. Майбутній посол уряду Віші в Румунії, потім у Швейцарії П. Морон нарікав: Францію обсіла «італійська екзема, румунські плями, американські фурункули, лєвантійський гній» [14, р. 7; 34]. В перші роки окупації Франції німецькі солдати почували себе тут, «як Боги». Саме так писав своїм батькам у Бремен 32-річний Курт Ф. [32, р. 2-3]. У монографії професора університету в Сан Дієго (Каліфорнія) А. Мітчелла детально розповідається про їхнє лєдь не курортне життя (різкий контраст із перебуванням на Східному фронті). В якості прикладів зазначається, що більш ніж у 300 ресторанах і 750 готелях Парижу до послуг німецьких військових були жінки «лєгкої поведінки». Щоб військовослужбовці не відвідували «підозрілих закладів», військова влада створила «Комісаріат моралі», закрила 300 кафе і ресторанів, які належали євреям або чорношкірим власникам, та відкрила у Парижі 24 будинки розпусти. Хоча для німців у метрополітені існували окремі вагони, однак їх не вистачало, тому вони їхали і разом з парижанами. Часто німці займали місця, призначені для інвалідів та вагітних жінок, тому жителі почали скаржитися на їхню безцеремонність. Комендант Парижу Е. Шаумбург відповів: навіть начальник метро повідомляв, що німецькі солдати і офіцери мають пріоритет перед французами. Архівні документи, які вивчав А. Мітчелл, свідчать, що стосунки між німецькими і французькими службовцями відзначалися коректністю, майже не мали протиріч. Коли французькі поліцейські не вітали німецьких військових або робили це вкрай недбало, ті скаржилися своїм командирам, а ті, як правило, відповідали: французькі традиції цього не передбачають. До літа 1941 р. французи в основному підкорялися окупаційному

диктату, але суттєві труднощі з продовольством, довжелезні черги до магазинів викликали спершу неприязнь, а далі й ненависть до окупантів [19, р. 7, 14-18].

Посол рейху у Франції О. Абетц був ідеальним адвокатом колабораціоністів (його дружина була французенкою). Командуючий окупаційними військами О. фон Штюльпнагель вважав: масові вбивства населення рейху не вигідні, тому що зменшували стимули до колаборації. На його переконання, використовувати у Франції польські методи геноциду (це говорилося ще до нападу Німеччини на Радянський Союз) неможливо. Висловлюючи такі думки, генерал керувався не християнським милосердям, а грубим прагматизмом: погіршення стосунків з населенням є загрозою ефективності економіки, яка працювала значною мірою на окупантів [22, р. 122-124].

Аналіз літератури свідчить, що існувала величезна різниця між «технологією» переслідування та масовими вбивствами євреїв на території Західної Європи і України. Масштаби цих дій непорівнянні, як і ставлення до тих людей, які рятували євреїв від загибелі. У Франції з 300 тис. євреїв вижили більше 220 тис., тобто більше 73 %, в Норвегії знищено половину громадян єврейського походження, в Бельгії – 45 %, а в Нідерландах – 75 %. У Данії залишилися живими 95 % євреїв. Ці результати залежали від рівня антисемітизму жителів, стосунків з окупантами, географічного розташування єврейської меншини, хронології переслідування, відчуття небезпеки самими євреями. Скажімо, більшість євреїв Франції не ховалася, часто вони не носили зірку Давида, особистих документів, а їхні діти відвідували школи під іншими іменами. До початку Другої світової війни до Франції прибуло багато євреїв з Польщі, Прибалтики, Румунії, Угорщини, Туреччини, Італії. Навіть у 1931 р. Франція була «чемпіоном» Європи за чисельністю іммігрантів – 2,9 млн. осіб, тобто 7 % населення. Треба враховувати й той факт, що антисемітизм режиму Віші був зовсім не тотожний нацистському. Ще один важливий факт наводиться в літературі: якщо в Польщі, Україні за порятунок євреїв страчувала всю сім'ю, то у Франції смертну кару за це не застосовували [29, р. 1-2, 22, 39]. Тому 4 тис. французів – праведників народів світу – неможливо прирівняти до 2573 українських праведників. Для останніх це був дійсно героїчний, жертвний вчинок.

Як говорилося раніше, деякі історики-євреї на початку 90-х рр. необачно стверджували, що серед колаборантів різних етносів найгіршими були саме українці, особливо охоронці концтаборів [7, р. 24]. Вони посилялися ще й на той факт, що 25 липня 1941 р. А. Гітлер рекомендував брати до складу допоміжної поліції насамперед українців і етноси Прибалтики. Як писав І. Дік, в Україні були громадяни, які грабували, вбивали євреїв і комуністів, поляків і німців, партизан і політичних опонентів, але ці дії залежали від конкретних обставин, свідомості і етико-моральних якостей [7, р. 76]. Заперечувати такі явища неможливо, але треба мати на увазі, що робити узагальнюючі висновки щодо певної нації неможливо, мова йде про конкретних індивідів. Між тим навіть у 2019 р. фіксуються спроби, і не лише в Україні, «сповідувати» вибіркову історичну пам'ять. Так, 10 січня 2018 р. в Україні було заборонено монографію відомого британського історика Е. Бівора «Сталінград». Експертна рада дійшла висновку, що в ній наявний «антиукраїнський зміст», а саме: вбивство «українськими націоналістами» 90 єврейських дітей і Білій Церкві 22 серпня 1941 р. Експертна комісія на чолі з С. Олійником заявила, що автор використав «звіти НКВС і службову переписку його співробітників». Цей висновок не відповідав істині, тому що Е. Бівор користувався матеріалами зі щоденника офіцера-антифашиста Р. Гроскурта, які були опубліковані у 1970 р. Крім того, експертам потрібно було аналізувати не російський, а англійський текст монографії. Адже у російському виданні було допущене нахабне пересмикування: замість фрази автора у англійському варіанті «розстріляні українською поліцією» з'явився інший текст: «розстріляні українськими націоналістами» [1, с.25]. Крім того, розповідь Е. Бівора про вбивство дітей у Білій Церкві – не новина, про це писали раніше західні історики. Більше того, ще до 1991 р. в СРСР розповідали про цю трагічну подію, дещо маскуючи правду: начебто було страчено 90 дітей у дитячому будинку, але різних національностей (на літо 1941 р. у білій Церкві було три дитячих будинки). А в 2018

р. український історик С. Бурлака надрукував статтю, у якій розповідається саме про вбивство 90 єврейських дітей у Білій Церкві українською допоміжною поліцією. До того ж він доповнює: ще шестеро єврейських дітей видали німцям працівники дитячого будинку № 3 на чолі з його директором П.Ф. Симольчуком. Нарешті, 6 вересня 1941 р. дещо подібна подія відбулася у Радомишлі [25; 1, с. 10, 21, 24-28].

Таким чином, підсумовуючи підходи до висвітлення проблеми в англо- та німецькомовній сучасній історіографії, маємо констатувати: зарубіжні історики перебувають у постійному пошуку нових теоретико-методологічних підходів до висвітлення історії Другої світової війни, приділяють значну увагу термінологічно-понятійному апарату, компаративістському підходу. Їхні монографії та статті насичені значним фактологічним матеріалом. Особливу увагу вони надають використанню актуальній в сучасному світі методології історії повсякденності. Для української історіографії, вважаємо, може бути цінним таке спостереження: на окупованій території України захоплення місцевого населення до колаборації було тактичним маневром німців з метою полегшити собі роботу з колонізації і масового знищення «ворогів рейху». Через расові мотиви вони не були особливо зацікавлені в ній; серед мотивів дій окупантів переміг практицизм. Натомість щодо долі країн Західної Європи у керівників Німеччини не було точних планів. Тому там віталася насамперед політична колаборація. Навіть з деякими зобов'язаннями з боку рейху, які, звичайно виконувалися далеко не завжди [20]. Для німецької окупаційної політики колаборація була не периферійною, а центральною справою, пов'язаною зі всіма елементами управління. Воно б, управління, не могло діяти при тотальній відмові від співробітництва всього населення без винятку. З іншого боку, без співробітництва з окупантами неможливо забезпечити побутове життя населення. Природно, рейх не співробітничав, він не давав колаборантам приймати власних рішень, вони лише виконували накази. Колаборація з місцевими управлінцями не зобов'язувала нацистів ні до чого, її терпіли, якщо вона була під контролем і економічно вигідною. Для рейху вона була надзвичайно корисною: заощаджувала власні сили, послаблювала форми Опору, полегшувала використання ресурсів окупованих держав, прискорювала Голокост, полегшувала демографічні, соціально-структурні, політичні, господарські зміни в регіонах на користь Німеччини, маскувала походження багатьох наказів окупантів [31, s. 11; 28, s. 25-37].

Література

1. Бурлака С. Доля єврейських дітей Білої Церкви під час нацистської окупації: Голокост і сучасність. *Студії в Україні і світі*. К., 2018. № 1. С. 9-38.
2. Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинців у Бабиному Яру. URL: www.nby.liev.ua/komitet/conference/2012/10.pdf.
3. Bruder Fr. *Geschichtspolitik in der Ukraine. Die unabhängige Ukraine entdeckt für sich und die ganze Welt ihre wahre Geschichte. Osteuropa-Schlachtfeld der Erinnerungen* (Hrsg. T. Flierl, E. Müller). B.: Dietz Karl Verlag, 2010. S. 175-189.
4. *Collaboration in Europe, 1939-1945*. URL: <https://ehne.fr/en/article/wars-boration-europe-1939-1945>.
5. Connelly J. Why the Poles Collaborated so little – And Why That is No Reason for National Nibris. *Slavic review*. Cambridge, 2005. Vol. 64. № 4. P. 771-781.
6. Davies P. *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*. Harlow etc.: Pearson Education, 2004. 218 p.
7. Deak I., Naimark N.M. *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II*. Routledge, 2018. XXIII, 257 p.
8. Dean M. The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the «Second Wave» of Jews Killing in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region 1941-1944. *German History* (Cambridge). 1996. Vol. 14. № 2. P. 168-192.

9. Dean M. Soviet Ethnic German and the Holocaust in Reich Commissariat Ukraine. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialisation* (eds. R. Brandon, W. Lower). Bloomington: Indiana University Press, 2010. P. 248-271.
10. Eikel M. Division of Labour and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine 1941-1944. *Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives. Conference Presentations*. Washington, 2013. P. 101-120.
11. Exeler Fr. Determining Guilt in the Post-World War II Soviet Union. URL: <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/266991/ambivalent-state-determining-guilt-in-the-Post-World-War-II-Soviet-Union.pdf?sequence=1>.
12. Ganzenmüller I. Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im Südost – und Osteuropa 1939-1945 (Hrsg. von B. Quinkert, C. Dieckmann, T. Tönsmeier). München: Vallstein Verlag, 2003. 320 S. URL: <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-3505>.
13. Jilge W. Competition among Victims? The Image of the Other in Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II. *Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*. Матеріали міжн. наук. конф., Київ, 15-16 грудня 2005 року. К.: Нац-на Акад. наук України, 2008. P. 47-66.
14. Kitson S. *The Hunt for Nazi Spies: Fighting Espionage in Vichy France*. Chicago; London: University of Chicago Press, 2008. XXI, 218 p.
15. Lammers C.J. Levels of Collaboration. A Comparative Study of German Occupation Regimes during the Second World War. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern* (Hrsg. Von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. P. 47-70.
16. Lower W. Local Participation in the Crimes of the Holocaust in Ukraine: Forms and Consequences. URL: [i shront.chytyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf](http://shront.chytyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf).
17. Markova I. Militärschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=41e07>.
18. Mast A. Moral and historical Reckonings with the Vichy Regime in Post-War France. URL: <https://medium.com/interments-the-rivesaltes-camp-and-the-twentieth/moral-and-historical-reckonings-with-the-Vichy-regime-in-Post-War-France-81f24b38579>.
19. Mitchell A. *Nazi Paris: The history of an Occupation. 1940-1944*. New York; Oxford: Berghahn Books, 2010. 230 p.
20. Mlakar B. Ideological Basis of Collaboration in Europe during World War II and a short Comparison with Slovenia. URL: [i www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html).
21. Morgan Ph. *Hitler's Collaborators: Choosing between bad and worse in Nazi-occupied Western Europe*. Oxford University Press, 2018. 400 p.
22. Neumaier C. The Escalation of German Reprisal Policy in Occupied France, 1941-1942. *Journal of Contemporary History* (London). 2006. № 41. № 1. p. 113-131.
23. Nikolko V. Collective Trauma Memories, and Victimization Narratives in modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case. *Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics: Ukraine in a Comparative, Perspective* (eds. E. Resende, D. Budryte, D. Buhari). London: Palgrave Macmillan, 2018. P. 69-96.
24. Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: Formulas of Betrayal-Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal* (eds. G. Grinchenko, E. Narvselius). London: Palgrave Macmillan, 2017. P. 1-21.
25. Oliver J. A Survey of so-called «History Laws» in Ukraine and Poland. What are they, and What do they do? URL: [i euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/](http://euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/)
26. Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/d613/9708563534492b0344a20c/collaboration-on-trial-new-source-material-on-soviet-postwar-trials-against-collaborators>.

27. Röhr W. System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweite Weltkrieg. Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45. (Hrsg. von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 11-49.
28. Röhr W. Kollaboration: Sachverhalt und Begriff Methodische Überlegungen auf der Grundlage Vergleichender Forschung zur Okkupationspolitik der Achsenmächte im Zweiten Weltkrieg. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert (Hrsg. von J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 21-39.
29. Semelin J. The Survival of the Jews in France, 1940-44. Oxford University Press, 2018. 356 p.
30. Shore M. Conversing with Ghosts Jedwabne, Zydokomune, and Totalitarianism. The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2014. P. 5-28.
31. Tauber J. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. (Hrsg. von J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 11-20.
32. Torrie J.S. German Soldiers and the Occupation of France 1940-1944. Cambridge University Press, 2018. 290 p.
33. Vorwort. Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45. (Hrsg. von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 7-10.
34. Weber E. France's Downfall. The most Comprehensive account of the most sordid period in French History. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2001/10/frances-downfall/302317>.
35. Zägel J., Steinweg R. Vergangenheitsdiskurse in der Ostseeregion: Auseinandersetzung in den nordischen Staaten über Krieg, Diktatur, Besatzung und Vertreibung. Münster: LIT Verlag, 2007. 212 S.

References

1. Burlaka S. Dolia ievreïš`kykh ditej Biloi Tserkvy pid chas natsysts`koï okupatsiï: Holokost i suchasnist`. [Fate of Jewish Children of Bila Tserkva during the Nazi Occupation] (in Ukrainian). Studii v Ukraïni i sviti. K., 2018. № 1. S. 9-38.
2. Penter T. Pid slidstvom za spivpratsiu: sudove peresliduvannia kolaborantiv u SRSR pislia Drugoi svitovoyii viiny ta zlochintiv u Babynomu IAr. [Under Investigation for Collaboration: Court Persecution of Collaborators in USSR after World War Two and Criminals in Babyn Yar] (in Ukrainian). URL: [www.nby.liev.ua/komitet/conference 2012/10. pdf](http://www.nby.liev.ua/komitet/conference%202012/10.pdf).
3. Bruder Fr. Geschichtspolitik in der Ukraine. Die unabhängige Ukraine entdeckt für sich und die ganze Welt ihre wahre Geschichte. Osteuropa-Schlachtfeld der Erinnerungen (Hrsg. T. Flierl, E. Müller). B.: Dietz Karl Verlag, 2010. S. 175-189.
4. Collaboration in Europe, 1939-1945. URL: <https://ehne.fr/en/article/wars-boration-europe-1939-1945>.
5. Connelly J. Why the Poles Collaborated so little – And Why That is No Reason for National Nibris. Slavic review (Cambridge). 2005. Vol. 64. № 4. P. 771-781.
6. Davies P. Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two. Harlow etc.: Pearson Education, 2004. 218 p.
7. Deak I., Naimark N.M. Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II. Routledge, 2018. XXIII, 257 p.
8. Dean M. The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the «Second Wave» of Jews Killing in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region 1941-1944. German History (Cambridge). 1996. Vol. 14. № 2. P. 168-192.
9. Dean M. Soviet Ethnic German and the Holocaust in Reich Commissariat Ukraine. The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialisation (eds. R. Brandon, W. Lower). Bloomington: Indiana University Press, 2010. P. 248-271.
10. Eikel M. Division of Labour and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine 1941-1944. Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives. Conference Presentations. Washington, 2013. P. 101-120.

11. Exeler Fr. Determining Guilt in the Post-World War II Soviet Union. URL: <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/266991/ambivalent-state-determining-guilt-in-the-Post-World-War-II-Soviet-Union.pdf?sequence=1>.
12. Ganzenmüller I. Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im Südost – und Osteuropa 1939-1945 (Hrsg. von B. Quinkert, C. Dieckmann, T. Tönsmeier). München: Vallstein Verlag, 2003. 320 S. URL: <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-3505>.
13. Jilge W. Competition among Victims? The Image of the Other in Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II. *Obraz inshogo v susidnikh istori'yakh: mifi, stereotipi, naukovі interpretaciyi. Materiali mizhn. nauk. konf., Київ, 15-16 грудня 2005 року. К.: Нац-на Акад. наук України, 2008. P. 47-66.*
14. Kitson S. *The Hunt for Nazi Spies: Fighting Espionage in Vichy France*. Chicago; London: University of Chicago Press, 2008. XXI, 218 p.
15. Lammers C.J. Levels of Collaboration. A Comparative Study of German Occupation Regimes during the Second World War. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern* (Hrsg. Von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. P. 47-70.
16. Lower W. Local Participation in the Crimes of the Holocaust in Ukraine: Forms and Consequences. URL: [i shront.chtyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf](http://shront.chtyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf).
17. Markova I. *Militärschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust*. URL: [///www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=41e07](http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=41e07).
18. Mast A. Moral and historical Reckonings with the Vichy Regime in Post-War France. URL: <https://medium.com/interments-the-rivesaltes-camp-and-the-twentieth/moral-and-historical-reckonings-with-the-Vichy-regime-in-Post-War-France-81f24b38579>.
19. Mitchell A. *Nazi Paris: The history of an Occupation. 1940-1944*. New York; Oxford: Berghahn Books, 2010. 230 p.
20. Mlakar B. Ideological Basis of Collaboration in Europe during World War II and a short Comparison with Slovenia. URL: [i www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html).
21. Morgan Ph. *Hitber's Collaborators: Choosing between bad and worse in Nazi-occupied Western Europe*. Oxford University Press, 2018. 400 p.
22. Neumaier C. The Escalation of German Reprisal Policy in Occupied France, 1941-1942. *Journal of Contemporary History* (London). 2006. № 41. № 1. p. 113-131.
23. Nikolko V. Collective Trauma Memories, and Victimization Narratives in modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case. *Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics: Ukraine in a Comparative, Perspective* (eds. E. Resende, D. Budryte, D. Buhari). London: Palgrave Macmillan, 2018. P. 69-96.
24. Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: Formulas of Betrayal-Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal* (eds. G. Grinchenko, E. Narvselius). London: Palgrave Macmillan, 2017. P. 1-21.
25. Oliver J. A Survey of so-called «History Laws» in Ukraine and Poland. What are they, and What do they do? URL: [i euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/](http://euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/)
26. Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. URL: [https:// pdfs.semanticscholar.org/ d613/ 9708563534492b0344a20c/ collaboration-on-trial-new-source-material-on-soviet-postwar-trials-against-collaborators](https://pdfs.semanticscholar.org/d613/9708563534492b0344a20c/collaboration-on-trial-new-source-material-on-soviet-postwar-trials-against-collaborators).
27. Röhr W. System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweite Weltkrieg. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45*. (Hrsg. von. R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 11-49.
28. Röhr W. *Kollaboration: Sachverhalt und Begriff Methodische Überlegungen auf der Grundlage Vergleichender Forschung zur Okkupationspolitik der Achsenmächte im Zweiten Weltkrieg. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert* (Hrsg. von. J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 21-39.

29. Semelin J. *The Survival of the Jews in France, 1940-44*. Oxford University Press, 2018. 356 p.
30. Shore M. *Conversing with Ghosts: Jedwabne, Zydokomune, and Totalitarianism. The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2014. P. 5-28.
31. Tauber J. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. (Hrsg. von J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 11-20.
32. Torrie J.S. *German Soldiers and the Occupation of France 1940-1944*. Cambridge University Press, 2018. 290 p.
33. Vorwort. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45*. (Hrsg. von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 7-10.
34. Weber E. *France's Downfall. The most Comprehensive account of the most sordid period in French History*. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2001/10/frances-downfale/302317>.
35. Zägel J., Steinweg R. *Vergangenheitsdiskurse in der Ostseeregion: Auseinandersetzung in den nordischen Staaten über Krieg, Diktatur, Besatzung und Vertreibung*. Münster: LIT Verlag, 2007. 212 S.